

SON GELİŞMELER İŞİĞİNDA ERMENİ MESELESİ*

Mevlüt Çelebi **, Nejdet Bilgi ***

Mevlüt Çelebi: Sayın rektör yardımcım, müdürlerim, değerli meslektaşlarım, çok sevgili gençler.

Konuşmama, davetinizden ötürü aranızda bulunmaktan son derece memnun olduğumu şahsım ve meslektaşım Nejdet Bey adına dile getirerek başlamak isterim. Bizim ilk gençlik yıllarımız, bizden öncesi de vardır da, gençlik yıllarımızda hep Nisan ayı, Ermeni Meselesi'ne ilişkin tasarılar Amerikan Kongresi'nde kabul edilecek mi, edilmeyecek mi? Amerika başkanı "soykırım" diyecek mi, demeyecek mi? tartışmalarıyla geçmiştir. Maalesef bu süreç ve sorun devam etmektedir. Geçen yıl yüzüncü yılını geride bıraktık. Bugün sizlerle bu Ermeni Meselesi dediğimiz süreç nasıl başladı, nasıl gelişti, özellikle tehcir kararı hangi amaçla ve nasıl alındı ve nasıl uygulandı? Bunları sizlerle konuşacağız. Ermeni Meselesi, bizim tarih camiamızın da önemli gördüğü konulardandır. Diğer bir deyişle bizim moda tarihçiliğimizin vazgeçilmezlerindedir. Moda tarihçilikten kastım da şudur: Bilim uzmanlığı gerektiriyordur; ama maalesef bizim camiada gündeme Kıbrıs Meselesi gelir ve herkes Kıbrıs tarihçisidir, Musul Meselesi gelir herkes Musul Meselesi tarihçisidir. Ermeni Meselesi de öyle ele alınır. Alınmasına bir itirazım yok ama bu tip çalışmaların kendilerini tekrar ediyor olmasının getirdiği sıkıntılar vardır. Daha da önemlisi Ermeni Meselesi ulusal bir meseledir. Devletimizi ilgilendiren bir meseledir. Dolayısıyla farkında olmadan isteyerek ya da istemeyerek, yapılan hata, sadece şahsi bir araştırmanın eksikliği olarak değil, bir halkın suçlanmasına, bir devletin zorda bırakılmasına yol açmakta ve karşı tarafa koz vermektedir. Bu nedenle, konuşmayı yürüteceğimiz Nejdet Bey deyim yerindeyse çekirdekten gelme bir tarihçidir. Çekirdekten Ermeni tarihçisi nasıl olunur? Lisansınızı bitirir buna yoğunlaşırsınız. Dolayısıyla reklamdaki gibi herkes konuşuyor ama ben burada Nejdet hocadan, konunun çarpıcı yönlerinin dinleneceğini söylüyorum. Tarih camiasında şöyle bir yargı vardır. 20.yy 19.yüzyılın çocuğudur. Diğer bir ifadeyle 20. yüzyılı 19.yüzyılın gelişmeleri şekillendirmiştir. Yani bunu icatlardan anayasa hareketlerine, birtakım ideolojilerin şekillenmesinden temel hak ve özgürlüklere kadar genişletebilirsiniz. Bu yüzyılda ihtilallerin çarpıcı bir yönü, halkların, milletlerin kendi haklarını tayin etme hakkını kullanmalarıdır. Bu yönüyle de ihtilal hareketleri imparatorluklara karşı bir harekettir. Biz, Fransız İhtilal'ni başta, Avrupa'nın bir iç meselesi olarak gördük oysa kısa süre sonra gördük ki bu mesele Avrupa'nın iç işi değil, bizi de ilgilendiriyor. Fazla değil ihtilalden 25 yıl sonra Osmanlı Devleti'nde ilk bağımsızlık isyanını Sırpların başlattığını biliyoruz. İhtilal Avrupa'da da aynı etkiyi yapmış, bağımsızlık hareketleri sadece Osmanlı Devleti'nde yaşanmamış, bugün Avrupa'nın milli devletlerini şekillendiren gelişmeler aynı döneme tekabül etmiştir. Yalnız her devlet ortaya çıkan bağımsızlık hareketini etkisiz kılmak için güç kullanmıştır. Osmanlı Devleti de bunu

* 15 Nisan 2016 tarihinde PAÜ. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen panelde yapılan konuşmaların metnidir.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bornova/İzmir.

*** Yrd. Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Manisa.

yapmıştır. Sırp isyanını bastırmıştır. Ancak 15 yıl sonra patlak veren Mora isyanını batıramadığı için, Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştır. Avrupa devletleri de bunu yaptılar aslında Duymuşsunuz gençler siz de, Metternich sistemi diye bir sistem var Avrupa'da. Napolyon savaşlarının getirdiği bağımsızlık hareketlerini önlemek için kurulmuş bir sistemdir. Sistemin özü de imparatorluklara karşı çıkan hareketleri birlikte etkisiz hale getirilmesidir. Oysa Yunanlıların Mora İsyanıdaki başarı sadece Yunanlıların başarısı değil Avrupa devletlerinin de başarısıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısında da Ermeni sorunu, Şark meselesi, Doğu Sorunu Osmanlı Devleti'ni bölmek parçalamak için aracı olarak görülür. Ermeni meselesi de 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde ortaya çıkar. Berlin Kongresi, Ermeni meselesinin hangi diplomatik safhaya gelmesine yol açtı ve sonrasında süreç nasıl devam etti bunları da Sayın Nejdet Bey devam edecektir.

Nejdet Bilgi: Teşekkür ederim. Efendim haftanın bu son gününde vakit ayırıp bizi dinleme zahmetinde bulunduğunuz için peşinen sayın hocalarıma, yöneticilerime ve sevgili gençlere teşekkür ederim. İnşallah hayal kırıklığına uğramamış olursunuz. Yaklaşık bir saat kadar sürecek konuşmalarımız. Bilgi kırıntılarının içine birkaç katkıda bulunabilirsek kendimizi mutlu kabul edeceğiz, bunu baştan söyleyeyim. Sevgili arkadaşım Mevlüt Bey beni Ermeni tarihçisi olarak tanımladı. Hakikaten iltifat olarak kabul ediyorum. Ermeni meselesi üzerine master yapmış olduğum için kabul ediyorum. Mesele ile birazcık daha fazla ilgilenmiş bir meslektaşım. İltifat için teşekkür ederim. Şimdi, az önce Mithat Bey'in ve Mevlüt hocanın vurgu yaptıkları gibi, İlber Öltaylı'nın en uzun sıfatını uygun gördüğü 19. Yüzyıl enteresandır. Hepimizin hayatımızda yaşadığı bazı anlar vardır. Mesela beş dakikalık bir an, ama beş saat gibi gelir size ya, 19. Yüzyıl da Osmanlı için böyle. Bir türlü bitmiyor. Dönemin uzmanları hocalarımızın yanında böyle ahkâm kesmek istemiyorum, ama böyle bir dönem bu yüzyıl. Bu yüzyıl, günümüzde devam eden birçok meselenin temellerinin atıldığı, ilk defa tohumlandığı, filizlendiği bir yüzyıldır. Mevlüt hocanın bahsettiği gibi, Ermeni meselesi Berlin Antlaşması ve Ayastefanos Antlaşması ile sorun olarak uluslararası sisteme girmiş bir meselesidir. Ermeni meselesi bitmeyen, uzun 19. Yüzyıl süreci içinde temellenmiş, sorun olarak ortaya çıkmış olan ve hala uluslararası camianın gündeminde olan bir meseledir. Bu Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, meselenin uluslararası temelde konuşulduğu ilk nokta olarak anılıyor. Aslında Osmanlı'nın Ermeni meselesi ile fiili olarak yüzleşmesi daha da önce gerçekleşmiştir. Bu 19. Yüzyıl başlarındadır. Yüzyıl başında Yunanlıların bağımsızlığını kazanmalarına vesile olan bir Edirne Antlaşması vardır. Daha doğrusu bir Türk-Rus savaşı vardır. Türk-Rus savaşında Ruslar Kafkasya'yı aştılar ve neredeyse Anadolu coğrafyasına sarktılar. Kaybettiğimiz bir savaştır ve nihayetinde imzaladığımız Edirne Antlaşmasıyla Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldık. Ermenilerin toplum olarak Osmanlıya karşı ilk tavır aldıkları savaş budur. Bunu yakınçağ tarihinde çalışan hocalarımızdan Kemal Beydilli yazdı. Savaş sırasında Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenilerin Rusya'ya göç ettirilmelerini yazmıştır. Ufuk Gülsoy, Rumeli'deki reayaların göç ettirilmesini yazdı. Kemal Beydilli, Ermenilerin göç ettirilmesini yazdı. İlk defa Ruslara yardım ve yataklık eden Ermeniler kitleler halinde topluca Rusya topraklarına, bugün de sorun haline gelen Karabağ topraklarına göçtüler. Bugünkü Karabağ meselesinin temelinde bu yatmaktadır aslında. Yoksa orada eskiden bir Karabağ Hanlığı vardı ve oranın demografik yapısı ekseriyetle Türk ve Müslüman'dı. Rusların savaş sırasında oraya Ermenileri göçürmesi bugünkü meselenin temelini oluşturur. Yoksa,

Karabağ Türk toprağıydı. Ermenistan'ın başkenti Erivan tarih okuyan arkadaşlarımız bilecektir Revan Hanlığı'nın merkezidir. Türk hanlığıdır. Nihayetinde tarih olmazları oldurandır ve Erivan'ı Ermenistan'ın başkenti yapmıştır. Dolayısıyla bundan söz etmek lazımdır. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, aslında bunlar da bizim modernleşme tarihimizin önemli dönüm noktalarındandır. Ayrıca Ermeni meselesinin doğuşuna katkı sağlayan olaylardır. Çünkü Tanzimat'ın ve Islahat'ın getirdiklerinden Osmanlı'nın Müslüman tebaası pek nemalanmış değildir. Ama bütün Gayrimüslim unsurlar bundan nemalanmışlardır ve bunlar sayesinde de birer anayasa sahibi olmuşlardır.

Bu bağımsızlık hareketlerinde büyük devletler işlerini yaptırarak taşeron devletler ararlar. Kendi güçleriyle bağımsızlığa ulaşamayan milletler, topluluklar da bu emellerine ulaşmayı sağlayacak büyük devletler ararlar. Bu, 19. Yüzyılda Ermeniler için de geçerlidir. Bu bağımsızlık mücadelesi sürecindeki Islahat hareketlerini iki şekilde kullanmışlardır. İlki, bağımsızlıklarına ulaşip bu süreçte ortaya çıkacak sorunlar üzerinden Avrupa devletlerini muhatap kılmaktır. Dolayısıyla Berlin Konferansı'nda, Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması hakkında kararın alınmasından sonraki süreçte, 1890'lardan itibaren Ermenilerin neredeyse isyan çıkarmadığı Anadolu toprağı yok. Bu Balkanlar'da da böyle olmuştur. Ama hiçbir bağımsızlık hareketinde görmediğimiz, Ermeni sorunu ile özdeşleşmiş bir olguyla da karşı karşıyayız: Bu da terördür. Ermeni meselesinde terör boyutu, söylediğimiz gibi başka bir boyut. Banka basacaklar, sultana suikast düzenleyecekler, Babıâli baskını yapacaklar. Bunlardaki acı olan olay şudur: Bir devletin başkentini düşünün. Teröristlerden oluşan 25-26 kişilik bir grup baskın düzenliyor. Baskın sonrası devlet bu insanları alıp cezalandıramıyor. Devreye Avrupa devletleri giriyor. Şöyle düşünüyorum: Biz 1915'e sanki çok odaklanıyoruz. Sanki 1915 birden çıkmış gibi. Biraz da Ermeni tarafı böyle aksettiriyor. Oysa 1915'e kadar baktığımızda terör eylemleri, Avrupa devletleriyle işbirliği ve isyanlar var. Bunun bir uzantısı olarak 1915'i değerlendirmek lazım.

Her şeyden önce, 1878'deki ve Ayastefanos Antlaşması'nın Osmanlı için çok ağır hükümler içerdiğini görmek gerek. Daha da önemlisi İngiltere için de hoş gitmeyecek özellikler taşıyordu. Ermeniler ile ilgili birtakım düzenlemeler öngörülmekteydi. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nda Rusya'nın nüfuzu devam edecekti. Doğu ticaret yolları üzerinde, doğudaki sömürgelerle bağlantı noktasında, Osmanlı'nın Rusya nüfuzu altında olması İngiltere için kabul edilemez bir şeydi. Dolayısıyla Osmanlı'yı düşündüklerinden değil, kendilerini düşündüklerinden bu antlaşmanın yenilenmesini sağladılar. Tabi ki bu, Osmanlı için de olumlu bir şey oldu, çünkü Berlin Antlaşması Osmanlı için ehveni şerdi. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları arasındaki fark şu: Her iki antlaşmaya göre, Osmanlı devleti Ermenilerin yaşadıkları doğu vilayetlerinde birtakım düzenlemeler yapacak. Ayastefanos'a göre, bölgede Ermeniler lehine reformlar yapılırken Rus işgali de devam edecek. Yani denetçi güç Rusya olacak. Fakat reformları takip edecek denetçi güç, Berlin Antlaşması'nda değiştirildi. Büyük devletler dediğimiz düvel-i muazzama için içine girdi. Onların taht-ı nezaretinde ıslahatlar yürütülecekti. Ancak tarih Osmanlı yöneticilerin şunu gösterdi: Bu bölgede Ermeniler lehine ıslahatta bulunmak demek, bu bölgede çoğunluk nüfusunu oluşturan Müslüman nüfusun azınlık nüfusu oluşturan Ermenilerin idaresine terk edilmesi, yani kendi elimizle bir Ermeni devletinin kurulması anlamına gelmekteydi. Osmanlı buna rıza göstermedi ve dolayısıyla sürekli oyaladı, komisyonlar oluşturdu vesaire. Derken,

Ermeni örgütleri ortaya çıkmaya başladılar. Dediler ki bunlar, “Osmanlı Devleti’nin bizim lehimize bir takım düzenlemeler yapmaya niyeti yok.” İşte Hınçaklar, Taşnaklar gibi sosyalist ve milliyetçi içerik taşıyan örgütler kurdular. Bunlar Osmanlı coğrafyasının dışında biri Kafkasya’da, diğeri Avrupa’da kuruldu. Ama faaliyet alanları olarak Osmanlı coğrafyasını seçtiler. Az evvel Mevlüt hocanın bahsettiği İstanbul’daki ve Anadolu’nun muhtelif yerlerindeki, 1890’lar boyunca devam eden bir dizi isyanın hepsinin faileri bunlar oldular. Ve bugün bize yabancı gelmeyen, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak çok iyi bildiğimiz bir yöntemi, “terörü” propaganda aracı olarak kullandılar. Ne yaptılar? Amaçlarını bütün Dünya’ya duyurabilmek için önce yöneticileri, Osmanlı’nın bir takım yöneticilerini, kendi Ermeni toplumunun ileri gelenlerini, kimisi belediye başkanı, kimisi cemaat lideri insanları katlettiler. Böylece ne oldu? Osmanlı resmi makamlarına, devlet dairelerine, askerlere saldırdılar ve bütün dünyaya bunu; biri beş, on, yüz olarak duyurdular. Bütün yapılan araştırmaları inceleyin bakın, Amerikan gazetelerinde, Avrupa gazetelerinde bu tarihlerde çıkan Ermeni olaylarında öldürüldüğü söylenen Ermenilerin sayıları anormaldir. Anormal rakamlardır. Bu kadar rakamlar doğru olsa, zaten hepsinin öldürülmüş olması lazım. Ama çatışmalarda insan ölüyor ve dolayısıyla bu katliam olarak yansıtılıyor ve nihayetinde Padişaha “Kızıl Sultan” sıfatını layık görüyor. Dolayısıyla bunlardan da sonuç alınamayınca, 1905 yılında doğrudan Padişahı hedef aldılar ve Osmanlı coğrafyasında tabana inen, halkın içinde bir Ermeni sorunu yarattılar. Artık bütün Müslüman halk, Türkler, Kürtler, Çerkezler kimleri gördüyseniz, komşusu olan Ermenilere şüpheyle bakmaya başladılar. Acaba terörist midir, komitacı mıdır, bombacı mıdır? Herkeste böyle bir intiba oluşmaya başladı ve dolayısıyla mesele, uluslararası olmanın yanında toplum içinde de mesele olmaya başlamış oldu. Dolayısıyla, II. Abdülhamit dönemindeki isyanlarla ve bu uygulamalarla başlamış oldu Ermeni meselesi.

Sonra I. Dünya Savaşı... Tabi ki önemli bir dönüm noktası oldu. Yani Ermenilerin tarihlerinde bir kırılma noktası oldu. Ama bunun müsebbibi kendileri olduğu gibi, mağduru da ne yazık ki kendileri oldu. Az evvel Mevlüt hoca meselenin Balkan meselesi ile benzeşmesi üzerinde durdu. O nokta çok önemli. Neden? Bulgarlar isyan ettikleri coğrafyada çoğunluktaydılar. Balkanlarda Türkler, Müslümanlar yaşıyordu, ama çoğunlukla Bulgarlar yaşıyordu. Yunanistan da hemen hemen böyleydi, Romanya da böyleydi, Sırbistan da böyledir. Ama Ermenilerin bağımsız devlet kurmak istedikleri coğrafyada hiçbir zaman lokal olarak, bir sancak, bir kaza düzeyinde nüfusları yüzde yirminin, yüzde otuzun üzerine çıkmıyorlar. Vilayet çapında daha da aşağılara iniyorlar. Ve tüm ülke nüfusu çerçevesinden bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu’nda 1914 resmi nüfus istatistiğini ele alırsak, Ermeni nüfusunun oranı, yüzde altı-yedi civarı. Şimdi siz gerideki nüfusu, nasıl yüzde altıya-yediye veyahut bölgesel itibarıyla yüzde onbeşe-yirmiye yönettiyorsunuz? Ve siz burada devlet kurmak istiyorsunuz. Bu mümkün olabilir mi? Hayal, tamamıyla hayal! Dolayısıyla kendi kaderlerini bir bakıma kendileri çizdiler. Ama tabii ki, Türklerin veyahut da Osmanlı Devleti’nin “hah bu da size müstahaktır, biz de bunu istiyorduk” dedikleri bir sonuç da değildir. Maalesef ki ama ..

Mevlüt Çelebi: Şöyle ki, sözünü kesiyorum hoca ama... Evet uzun yüzyıllara dayanan bir iç içe geçmişlik, birlikte yaşanmışlık var Türklerle Ermeniler arasında. Dolayısıyla Balkanlardaki gibi kolay bir ayrılma durumu söz konusu değil. Zaten en liberal yaklaşımla bir halkın bağımsızlık

hakkını kullanmak için isyan etme hakkı olduğunu düşünseniz bile, bu düşünceye karşılık bir devletin de kendini koruma hakkının olduğunu kabul etmek durumundasınız. Bir isyandır bu. Terörü araç olarak kullanıyorlar, Osmanlı Devleti'nin almış olduğu bir takım askeri önlemler var. Zamanı da dikkate alarak 1915'e gelecek olursak, Nisan 1915'in 24 Nisan'ı ya da tehcir olayı diye bildiğimiz kanununun çıkarıldığı 27 Mayıs 1915'in farkı ne? İstersen oradan başlayalım. Öncelikle 24 Nisan'ı Ermeniler ya da aşağı yukarı bugün otuza yakın devletin parlamentosu maalesef kabul etmiş durumda. Tırnak içerisinde "soykırım" iddia ettikleri 24 Nisan'da ne oldu? Oradan başlayalım istersen sonra tehcir kararına geçelim.

Nejdet Bilgi: Şöyle bir durum söz konusu: 24 Nisan 1915'i, "soykırımın" yıldönümü olarak hepimiz biliyoruz. Neredeyse 23 Nisan kadar, 24 Nisan'ı da ezberlettiler bize. Aslında bu da bir propaganda türü biliyor musunuz? Yani bizi doğrudan ilgilendirmeyen dolaylı ilgilendiren, belki de şu yetmişlerdeki suikastlar olmasaydı bizim diplomatlarımıza karşı suikastlar olmasaydı, böyle olmayacaktı. Bu da, bunlar da propagandaydı. Terörün propaganda aracı olarak kullanılmasıydı. Orada diplomatlarımız ölüyor, burada diplomatlarımız öldürülüyor vesaire. Dünya ne dedi? Onlar dediler ki: "Türkler bizim atalarımızı katlettiler biz intikamını alıyoruz" dediler. Allah Allah. Olmuş mu olmamış mı derken, insanlar bunu merak ettiler ve bütün dünyaya bunu, bu şekilde, bu merakın sonucu olarak öğretiler. İşin doğrusu, bugün geldiğimiz nokta böyle başladı. 24 Nisan 1915, aslında tehcir kararının alındığı tarih de değil. 24 Nisan 1915, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra Ermenilerin, Ermeni toplumunun, Ermeni örgütlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı koyduğu tavra devletin bir tepkisiydi aslında. Neydi o? Bütün Ermenilerin yazışmalarında, yayınlarında, o dönemdeki Ermeni örgütlerinin kendi aralarındaki toplantılarda ve haberleşmelerde kullandıkları bir şey vardı. Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet sonrasında biliyoruz Trablusgarp ve Balkan savaşlarında çok ağır bir yenilgiye uğradı. Osmanlı Devletini yenilgiye uğratanlar da daha düne kadar Osmanlı'nın birer vilayeti konumunda olan ve yeni devlet olmuş, daha devlet olma rüştünü bile ispat edememiş Bulgaristan gibi, Sırbistan gibi, Yunanistan gibi devletçikler idi. Osmanlı Devleti, çökmeye yüz tutmuş bir İmparatorluk, ama hala büyük bir devletti. Dolayısıyla bu devletçiklere yenilmiş olması, Ermeniler için büyük bir yol haritası oluyordu ve onlara bir istikbal, umut vaat ediyordu. Yani, biz de bir şeyler yapabiliriz. Sonra, parantez içinde bir şey söylemek isterim: Ermenilerin yaptığı, Ermeniler açısından çok yanlış bir şey değildir. Parçalanıyordu İmparatorluk ve bu İmparatorluk da özellikle Gayrimüslim uluslar Yunanistan, Bulgaristan vesaire örneğinde olduğu gibi, ayrılarak birer devlet kurabiliyorlardı. Ermeniler, neden bir devlet de onlar kurmak istemesinler? Ermeniler açısından baktığınızda, biraz da böyle bir durum vardı. Ama az evvel dediğim gibi, Ermenilerin en büyük talihsizliği, devlet kurmak istedikleri coğrafyada bir Bulgar gibi bir Yunan gibi nüfus itibarıyla çoğunlukta değildiler. Bu nedenle istedikleri devletin kurulmuş olması demek, bu coğrafyada bir Türk Devleti'nin varlığının ortadan kalkması demektir. Tarih sahnesinden silinmiş olması demektir. Dolayısıyla, onların gelecekte bir devlet kurmaları bu coğrafyadaki Türklerin tarih sahnesinden çekilmeleri anlamına geliyordu. Yani Türklerin varlık-yokluk mücadelesi, onlar için, Ermeniler için bağımsızlık mücadelesi oluyordu. Dolayısıyla seçtikleri yol, bu bakımdan yanlış, çok yanlış. Eğer bu yolu tercih etmeselerdi, tarih nasıl yazılırdı hiç bilemiyorum. Varsayımlar üzerine bir şey konuşamayacağım ama her halükarda

bugünkü gibi olmazdı. Ama ne yaptı Ermeniler? Dediler ki “Osmanlı Devleti’nin Rusya’nın karşısında savaşa girmiş olması, İngiltere’nin karşısında Fransa’nın karşısında savaşa girmiş olması, bizim için büyük bir fırsattır dediler. Her neyimiz varsa sarf edelim, harçayalım. Bu savaşın sonunda bağımsızlığımızı vesaire ne istiyorsak onu elde edelim”. Bunu çok açık bir şekilde dile getirdiler. Ama, devletin resmi makamlarına karşı, tabii ki “biz devlete sadığız, bağılıyız” vesaire dediler. Ve en sonunda Rus ordusuna karşı savaşan Osmanlı ordusunun, ikmal yollarını keserken veyahut da işte bir takım çeteler ve isyanlar ortaya çıkarken, bunlara karşı da toplumun ileri gelenleri sessiz kaldılar. Devlete, “gençlere söz geçiremiyoruz” dediler.

Osmanlı Devleti’nin bütün uyarıları sonuç vermedi. Vermeyince, Osmanlı Devleti bu toplumun önde gelenlerini kontrol altında tutarak, bu gençleri, bu isyancıları denetleme yolunu denedi. 24 Nisan 1915 tarihinde yapılan şey budur: İstanbul’da Ermeni cemaatinin önde gelenleri milletvekili, cemiyet başkanı, cemaat lideri, dini lideri, gazetecisi, yazarı, çizeri kim varsa -yaklaşık 610 kişilik bir listedir bu ve ancak bunların sadece 300 kusu- tutuklandı. Ve bunları da Ankara’ya, Çankırı’ya, Ayaş’a vesaire mecburi ikamete tabi tuttular. Bunlardan suçlu tespit edilenler mahkemeye sevk edildiler, bunun dışındakiler sadece mecburi ikamete tabi tutuldular. İşte her gün gidiyorlar karakola imza atıyorlar falan... Bunların içinde bazıları öldüler. Ama daha sonraki tarihlerde Ermeniler soykırımın böyle başladığını, yani bizi başsız bıraktınız, bu toplumu, cemaati başsız bıraktınız, bu toplumun en önemli isimlerini kontrol altına aldınız ve “soykırıma” böyle başladınız diye düşündükleri için bu tarihi seçtiler. Yoksa, normalde seçmeleri gereken tarih tehcir kanununun, geçici kanunun çıktığı 27 Mayıs 1915 tarihi olması lazım. Bu tarihi seçmiş olmaları lazımdı. Ama onlar bu tarihi tercih ettiler. Yani öldürülen falan kimse yoktur. Sürgüne gidenlerden bazıları ölmüştür. Öldü dediklerinin bazıları da, yurt dışına gitmişlerdir ve daha sonra yaşadıkları ortaya çıkmıştır. Bu sürgünlerin çoğu daha sonra geri dönmüştür.

Mevlüt Çelebi: 24 Nisan ile 27 Mayıs arasında aşağı yukarı 33 günlük bir süre. Ne oldu bu süre içerisinde ya da Osmanlı Devleti bu toplumun önde gelenlerini enterne etmişken neden böyle bir kararı almak mecburiyetinde kaldı?

Nejdet Bilgi: Orada da şöyle bir durum var: Öncelikle, söz dinlemeyen bu insanların tutuklanmış olması, Ermeni gençler veya Ermeni çetelerinin niyetini değiştirmeden zaten. Savaş da hızlanmıştı ve en enteresan şey, Tehcir Kanunu 27 Mayıs’ta çıkarılıyor, ama aslında, Erzurum ve çevresinde ve bazı yerlerde ordunun hemen arka kısmında yer alan Ermeni köyleri, bu tarihten önce zorunlu olarak göç ettirildiler. Daha kanun çıkmadan göç ettirildiler. Hani bizde bir uygulama vardır biliyorsunuzdur, yani bir şeyi uyguluyoruz kanun, nizam arkasından gelir. Yani göç yolda düzülür ya... Tehcir Kanunu da bunun gibi bir uygulamadır. Ama daha büyük, kitlesel anlamda göç, Tehcir Kanunu çıktıktan sonra yapıldı.

Mevlüt Çelebi: Ne oldu?

Nejdet Bilgi: Enver Paşa Erzurum’dan İçişleri Bakanı Talat Paşa’ya bir telgraf gönderiyor. Genelkurmay Askeri Tarih Arşivi’nde bulunan bir belgedir bu. Bu belge, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi’nde de yayınlandı. Diyor ki, “Ruslar, Rus ordusu Kafkasya’dan Erzurum’a doğru ilerleyen

ordu, Kafkasya'daki Müslüman ahaliyi önüne katmış durumda, perişan vaziyette ahaliyi oradan Erzurum'a doğru sürüyor" diyor. Ermeniler de bize casusluk yapıyorlar, karşı tarafta bulunan gönüllü birliklere katılıyorlar, Osmanlı'ya karşı savaşıyorlar, bize karşı ve arkamızda çetecilik yapıyorlar. Bölgedeki Müslümanlar sahipsizdir. Osmanlı İmparatorluğu'nu düşünün, 1915 yılında hemen hemen her sınırında savaş var. 1915 yılında Çanakkale'de var, Irak'da var, Süveyş'de savaş var. Buralar zaten savaşın en büyük cepheleridir. Bunun dışında, irili ufaklı başka yerlerde de savaşıyoruz. Böyle bir haldeyken, zaten içeride savaşıma gücüne sahip herkes silah altına alınmış. Kim kalmış: Kadınlar, çocuklar, yaşlılar. Dolayısıyla çeteler, köylere saldırdıklarında köylüler kendilerini savunacak durumda değiller. Böyle bir durumda sadece askeri birliklere değil, köylere de saldırıyorlar. Ve aynı zamanda Van'da da bir isyan çıkıyorlar. 24 Nisan tarihi aynı zamanda Van isyanının başlama tarihidir. Aslında 24 Nisan'ın sebeplerinden biri de Van isyanıdır. Ermeniler, Rus ordusu girmeden Van'ı ele geçiriyorlar. Rus ordusu geldikten sonra, Van'da neredeyse Müslüman nüfus kalmıyor. Gemilere doldurdukları Müslümanları Van Gölü'nün sularına gömüyorlar. Yani art arda gelen acı deneyimler var. Enver Paşa işte bunun üzerine, Rus ordusunun önüne kattığı Müslüman ahaliyi de görünce, yazdığı telgrafta diyor ki: "Mademki bunu yapıyor Ruslar, biz de Ermeni ahaliyi, bize sadakat göstermeyen, isyan eden Ermenilere aynı yöntemi kullanalım. Biz de önümüze katalım Ermenileri, Rus topraklarına üstüne sürelim..." Ya da -başka alternatif de gösteriyor- "savaş olmayan alanlara göç ettirelim" diyor. Talat Paşa ve merkezdeki yönetim, Allah'tan Enver Paşa'nın ilk şıkkını tercih etmiyor, ikinci şıkkı, yani "tehciri" tercih ediyor ve tehcir kararı alınıp kısa sürede uygulamaya konuluyor. Maalesef başka bir yol bulunamıyor. Aklıma gelmişken şunu söyleyeyim, çok eleştirilir, zaman zaman televizyonlarda, "bu tehcir çok ağır bir uygulama, çok ağır bir ceza. Devlet başka bir yol bulamıyor mu?" deniyor. Kendini devlet yerine koy. Sen daha rahatsın, sıkıntın yok. Çözüm şudur, devlet şunu yapsaydı daha iyi olabilirdi diyebileceğiniz bir çözüm var mıdır? Hep: "Vardır, devlet çözsün" deniliyor. Devleti yönetenler de insan ve insanın önünde alternatifler sınırlı ve yapacak gerçekten başka bir şeyi de yok devletin.

Alternatifsiz çözüm yolu, yani tehcir "soykırım" mıydı? 1915'i değerlendirirken, sadece Van'ı, Doğu Cephesi'ni değil, Kafkasya, Çanakkale, Suriye ve Filistin cephelerini bir bütün olarak ele almak önemli. Benzer uygulamalar, II. Dünya Savaşı sırasında Amerika'da da var. Bu uygulamayı gerekli kılan şey, savaş sırasında Ermenilerin devleti zora sokan eylemleridir. Devlet zorunlu olarak onları bir bölgeye, geçici olarak oraya yerleştirmek zorunda kalıyor.

Mevlüt Çelebi: II. Dünya Savaşı sırasında ABD ve Japonya savaşa başladıkları zaman, Amerika'daki Japon kökenli 250.000 civarı Amerikan vatandaşı enterne edilir. Hem de savaş sonuna kadar. Ne casusluk, ne Japonya yararına suç işlenmemesine rağmen... Şu soru önemli: Bugün için de benzer bir durumla karşılaşan herhangi bir devlet, nasıl bir önlem alabilir? Bunun verilecek en makul cevabını örnekle açıklayalım: Bugün yaklaşık 2.5 milyon Türk yaşıyor Almanya'da. Bunlar yoğun olarak Fransa sınırında yaşıyor olsalar ve Almanya ve Fransa arasında bir savaş patlak verse ve Türkler Ermenilerin yaptıkları gibi yapsa, Almanların alabileceği en insani karar ne olabilir? Ya savaş dışı bölgeye sürmektir ya da "soykırım" uygulamaktır. Tehcir kararını biraz irdeleyelim. Nasıl uygulandı? Bütün Ermenilere mi tehcir uygulandı? Rakamlardan da bahsedelim. Çünkü bu önemlidir

Nejdet Bilgi: Sevgili arkadaşlar. Hepimiz az çok hatırlarız Hrant Dink olayını. Tv programında karşısında bir hoca vardı ve yine tehirci anlatıyordu. Tamam, hocam diyor ben dediklerinizi doğru kabul edeyim. Doğru değil ama doğru kabul edeyim diyor. Peki, bu topraklarda ne kadar Ermeni yaşıyordu? İşte 1.300.000 ya da 1.250.000 kadar. Peki, nerede bu Ermeniler? Normal vatandaş olarak televizyon izliyorsanız, “peki nerede bu Ermeniler” sorusunun cevabını çoğu dinlemez, dinlese bile ah vah deyip çıkabilir. Zaten verilen cevaplar da maalesef tatmin edici cevaplar olmuyor. Öyle oldu, böyle oldu deyip zaten yarım saat sürüyor cevap. Cevabı yok mu bunun? Var ama, soru sıradan insanlar için çok çarpıcı. Ermeniler “bunlar öldürülmüştür” diyorlardı. Dink ise çok ustaca bir dil kullanıyordu. Böyle bir ifade kullanmıyordu ama insanların zihninde böyle bir cevap oluşturuyordu. Dink suikastini, Türkiye’ye yapılmış bir suikast olarak görüyorum, açık olarak söylüyorum: Her ne fikir olursa olsun, bir başkasının canına malına kastetmiyorsa, şiddet yoksa, her türlü fikrin açık olarak söylenmesinden yanayım. Dink’in yaptığı şey? Ustalıklı bir propagandadır. O yüzden aklıma gelmişken söyleyeyim dedim, sayılar çok önemli. Ama şöyle bir şeyle karşılaşıyorsunuz: Ermeni “soykırım” iddialarına verilen cevapta, şöyle diyorlar: “Neden sayı diyorsunuz ki, sayı çok mu önemli?” Zaten sayının önemli olup olmadığına siz karar verdiniz. Ben karar vermedim ki önce bir milyon dediniz. Sonra 800.000 ile başlayıp 3.000.000’a ulaştı sayı. Ermeni literatürünü açın, bu sayılar hala caridir. Şu aralar 1,5 milyon civarında dolaşıyorlar, ama bu sayıları daha çok Ermeniler telaffuz ediyor. Zaten her şeyin temelinde demagoji, propaganda yatıyor. Bunu yapmakta çok da başarılı oluyorlar.

Şimdi, tehircide ne yapıldı, özetle söylemek istiyorum. Diyanet Vakfı’nın İslam Ansiklopedisi var. Ansiklopedi’de “tehirci” maddesini, az önce adını andığım Prof. Kemal Beydilli kaleme almıştır. Hala yanarım, keşke Ermeni meselesi ile ilgilenen birisi olsaydı diye. Birkaç yazısı, çalışması var ve bence çok değerli çalışmalardır. “Tehirci” maddesi Kemal Beydilli’nin kaleminden çıkmıştır ve çok değerlidir. Uzun bir madde değildir. Okumanızı tavsiye ederim. Tehirci aslında “hicret” kelimesinden türemiş Arapça bir kelimedir. Hicret göç anlamına, tehirci göç ettirme anlamına gelir. Yani sizi kendi iradeniz dışında birisi buradan alıp şuraya götürüyor. Ama şurası, sizin içinde bulunduğunuz sınırların içerisi değil. Yani sizi “deport” ediyor, sınır dışı ediyor. Yani “deportation”, tehircinin kelime anlamı bu. Fakat bu o kadar kullanıldı ki tehirci kelimesi cari oldu. Aslında doğru bir kelime değil. Bunun kanundaki adı “sevk ve iskandır”, yani zorunlu göç ve yerleştirme. Devlet zorunlu olarak sizi alıp bir yere yerleştiriyor. Ama tehirci kelimesi kullanımı yerleştiğinden biz de öyle kullanıyoruz. Ama yabancılar bunu önce deportation şeklinde ve anlamında kullandılar. Fakat şimdilerde artık doğru anlamda “relocation”, yani yer değiştirme olarak düzeltmeye başladılar. Ama kavramın çağrışımı farklı olduğundan, insanlar da farklı kullanıyorlar.

Ne oldu? Osmanlı Devleti savaş bölgesinde yaşayan Ermenileri, daha iç bölgelere, bugünkü Güneydoğu Anadolu’ya, Urfa, Antep, Halep, bir kısmını da Musul bölgesine sevk ettiler. Katırlar, atlar, eşekler, develer bazen trenle, bazen de yürüyerek sevk ettiler. O günün şartlarında herkese ulaşım aracı bulmak mümkün değil. Bu uygulama sırasında yollarda eşkiya baskınlarında kayıplar oldu. Gerçekten askerler tarafından öldürülenler de oldu. “Neden bunları

yaşatıyoruz” diye, katledenler de oldu. Bunun gibi olaylar sonucunda epeyce kayıplar oldu. Sayısal olarak, istatikselsel olarak bugün tespit edilen, 450.000 civarında Ermeni'nin bu bölgelere nakledildiği şeklinde. Ama belirtmeliyim ki, Ermenilerin çoğu bu karara uymadı. Bir kısmı Irak, bir kısmı İran, Rusya, Kıbrıs'a, Yunanistan, Bulgaristan ve Amerika'ya kadar, dünyanın dört bir yanına göç ettiler. Dolayısıyla, farklı ülkelerde yaşayan Ermeni nüfusunun temelini, tehciere rıza göstermeyen Ermeniler oluşturmaktadır denilebilir. “Tehcir” kararı alınınca İtilaf Devletleri şöyle bir beyanda bulundular: “Bu kararı alanları da, bu kararı uygulayanları da savaş sonunda yargılayacağız” dediler. Nitekim I. Dünya Savaşı bittiğinde Mondros ateşkesi imzalandıktan sonra, Osmanlı yönetimine yapılan baskı ile, İstanbul'da Divan-ı Harb-i Örfiler ya da “olağanüstü sıkıyönetim mahkemeleri” olarak adlandırılan mahkemeler kurdurdular. Bu mahkemelerde tehcirde görev alan subayları, amirleri vs yargılandılar. Bazılarını 1919'da Malta'ya götürüp orada kendileri yargılamak istediler. Ama İngilizler bunları suçlamak ve yargılamak için yeterli belge bulamadılar. Tutukladıkları Türklerin suçlu olduklarına dair tatminkâr bir belge bulamadılar. Malta sürgünleri birer birer Anadolu'ya geri döndüler. İstanbul'daki yargılamalar sonunda ise ceza alan ilk isim Mehmet Kemal'dir. Boğazlıyan kaymakamı ve aynı zamanda Yozgat mutasarrıf vekilidir. 10 Nisan'da idam edildi. Ruhu şad olsun diyelim. Haksız yere idam edildi. Mahkeme tam bir intikam alma aracı olarak kullanıldı. Asalım ama nasıl olursa olsun denildi. Bunlar intikam mahkemeleridir. Hatta bir yargıç böyle söyleyerek istifa ediyor. Bunu ben söylemiyorum. Bunu İttihat ve Terakki düşmanı olan bir subay, Damat Ferit Paşa hükümetinin kurduğu mahkemenin bir üyesi söylüyor. Böyle bir süreç işliyor tehcir sonrasında.

Mevlüt Çelebi: Tehcirle ilgili benim önemsedğim bir nokta var. Osmanlı tehirci uygularken, tehcir sadece Ermeniler için uygulanmadı. Araplar için de uygulandı. Batı Anadolu'daki ve Karadeniz'deki Rumlar için de uygulandı. Ayrıca, Osmanlı bu kararı, geçici bir karar olarak aldı ve zaten de savaş sonrasında Ermenilerin yerlerine dönüşüne izin verildi ve dönenler de oldu. Ancak, dikkat çekici nokta şu: Osmanlı yönetimi, tehcirin uygulanmasındaki sorumluluklarından ötürü, -daha savaş sürerken- memur ve halktan 1.673 kişiyi yargıladı. Şimdi bu önemlidir. Şu bakımdan önemli: Eğer bu karar bir ırkı, topluluğu yok etmek için alınmış bir karar olsaydı, bunu yapması anlamsız olurdu. Bu rakam, devletin bile kayıtsız kalamayacağı bir takım yanlışlar yapılmış olduğunu göstermesi bakımından da dikkat çekici ve önemli. 1.673 kişinin yargılanma durumu ortada olmasına rağmen, savaştan sonra İtilaf Devletleri'nin baskısıyla yeniden mahkemeler kuruldu... Kaldı ki Malta'da İngilizlerin yapmaya çalıştığı yargılamaların daha insafli olduğunu düşünüyorum. Kaymakam Kemal Bey'in siyasete kurban edilmesi, İttihat ve Terakki düşmanlığından kaynaklanıyor. Bu yargılamalar Hürriyet ve İtilafçıların, Damat Feritlerin, sarayın, sultanın kendilerini temize çıkarmak için birtakım bürokratları kolayca satması veya kurban vermesidir.

Bu süreçte Ermeni sorununun birkaç boyut kazandığını görüyoruz. Tamam, savaş kazanıldı, ama esas olan barış nasıl olacak? Ermeniler için önemli olan, I. Dünya Savaşı sürerken ulaşamadıkları hedeflere, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurma hedefine, Paris Barış Konferansı'nda ulaşmaktı.

Nejdet Bilgi: Hocam oraya varmadan, az önceki konuyla ilgili birkaç bir şey söylemek istiyorum. Savaş sürerken 1915’lerin sonlarına doğru tehcir uygulamalarında birtakım sorun ve aksaklıkların olduğu ortaya çıkınca, mahkemeler kuruluyor ve yaklaşık 1673 kişi yargılanıyor. Bunların 67 tanesi idam cezası alıyor. Madem soykırım diyorsunuz, soykırım nereden çıkmıştı? Almanların II. Dünya Savaşı’nda ve öncesinde Yahudilere karşı yaptığı şeydir. O tarihlerde soykırım kavramı yok. Zaten “genocide” diye bir kavram yok. II. Dünya Savaşı’ndan sonra çıkmış bir kavramdır. Almanya’da Yahudilere yapılan kötü muameleden dolayı görevden el çektirilen herhangi bir subay var mıdır? Sonra biz soykırım nedir, merak ettik. Mevlüt hocayla bir sempozyum dolayısıyla, Polonya’da “soykırımın” yapıldığı Austchwitz toplama kampına gittik. Kampta bir gün geçerseniz bitiremiyorsunuz. İnsanoğlunu katletmek için, soykırımı tabii tutmak için nasıl bir yöntem üretildiğini hayretle, dehşetle izliyorsunuz. Türklerin de var, onlar da yapıyor Ermeni tarihçisi Vahakn Dadrian. Dadrian bir makalesinde diyor ki, “Trabzon’da Ermeni çocuklarını katletmek için Türkler, etöv diye bir cihaz ürettiler” diyor. Etöv cihazının da, Allah’tan ne olduğunu bildiğim için şaşırıyorum. Etöv cihazı eskiden dezenfekte amacıyla kullanılan, basınçlı buharla kıyafetlerdeki bitleri falan öldürmek için kullanılan bir alet. Neymiş, Türkler bunların içine çocukları atıyormuş, Ermeni çocuklarını basınç uygulayıp öldürüyorlarmış. Yahu öyle bir şeye ne gerek var, çocuk öldürmek için ne diye uğraşsın? Ama Dadrian’ın bunu bir soykırım cihazı olarak göstermiş olması, koskoca sosyoloji ve tarih profesörü için –ki dünya çapında da ünü var- hakikaten akla zarar bir şey. Dolayısıyla bu tarihlerde yargılamanın yapılmış olması Mevlüt Bey’in de dediği gibi önemli bir şeydir.

Mevlüt Çelebi: Mütareke sonrasındaki süreci birazcık konuşalım. Paris Barış Konferansı. Tabi bu arada Bolşevik İhtilali sonrasında Erivan merkezli kurulan Ermenistan’ın birtakım saldırıları var. Eylül 1920’de Kazım Karabekir Paşa’nın Doğu Harekatıyla, aslında Anadolu hareketi için Ermeni meselesi kapanmıştır. Zaferden sonra Ankara hükümetinin Lozan Barış Konferansı’na giderken İsmet Paşa’nın başkanlığındaki heyete verdiği bir talimat var. Bu talimatta, gündeme gelecek çeşitli konularda heyet, hükümetle görüşerek yürütecek müzakereleri Talimatta deniyor ki: “...sadece iki konu var ki eğer çok zorlanırsanız hükümetin emrini beklemeden konferansı terk ediniz...” Bu iki konudan birincisi kapitülasyonlar, ikincisi ise karşımıza çıkabilecek bir Ermeni yurdu meselesi. Ama aslına bakarsanız Lozan Konferansı’nda da birincil bir mesele değildir Ermeni Meselesi. Ama şunu hatırlatmakta fayda var, Ermenilerin bu tehcir kararını alan devlet üyelerine karşı suikast planladı.

Nejdet Bilgi: Nemesis olayından söz ediyoruz. Ermeniler 1918 de Erivan’da toplanıyorlar. Nemesis organizasyonunu oluşturuyorlar. Diyorlar ki: “sadece Osmanlı değil Azerbaycan da aynı zamanda Ermenilere karşı mücadelede aktif rol üstlendiği belirlenen isimler var, bu isimler öldürüleceklerdir”. Suikast düzenlenecektir. Azerbaycan başbakanının arabasını bombaladılar. İkinci isim Talat Paşa’dır. Ardından Sait Halim Paşa, Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi katledildiler. Nihayetinde Türkmenistan’da 1926’da Türk İslam komutanı, Enver Paşa’yı katletti Ermeniler. Onun da Nemesis örgütüne bağlı olanlarca öldürüldüğü ileri sürülüyor. Ve katiller de yakalanamadı zaten.

Sait halim Paşa’nın katili zaten yakalanamaz.

Sait Halim Paşa cinayeti gariptir. Onun katilinin anıları Türkçe yayınlandı. Dehşet bir olay. Hayret ediyorsunuz. Sait Halim Paşa'yı katlediyor. İstanbul işgalden kurtulana kadar da İstanbul da yaşıyor. İstanbul Lozan'dan sonra TBMM'ye teslim edilene kadar. Bu da enteresan bir şey.

Mevlüt Çelebi: Hemen kısaca 1970'ler Ermeni meselesine baktığımız zaman İsmet Paşa'ya Atatürk zamanında falan başarısız suikast girişimlerinin olduğunu biliyoruz. 1945'teki yargılanmaları, 1915 sonrası olayların soykırım kapsamına alınması sonuç vermiyor. 1965'de Erivan'da şimdi soykırım anıtı diye bir anıt inşa ediliyor. Ama Ermeni sorununun yeniden uluslararası platforma taşınması terör aracılığıyla oluyor. 1973'te Amerika Los Angeles'ta başlayan Türk diplomatlarına yönelik saldırılar. Bunlar ne sonuç doğurdu diye bakacak olursanız. Ben Sait Halim Paşa'nın, İtalya'da şehit edilen veya yaralanan diğer diplomatların peşine düşmüştüm. Hem suikastların bulunduğu yerlerde resim çekmek hem de gazeteleri taramak için gittim. Suikast haberleri gazetelerde verilirken şöyle deniyor: "İ. Dünya Savaşı sonrası soykırıma tutulan Ermeniler intikamlarını almak için Türkiye'nin Roma büyük elçisini öldürdü". Burada şöyle bir algı oluşuyor: Hani bir laf vardır, terörle bir şey elde edilemez. Başka ülkeler için bir şey diyemeyeceğim ama bizim memleketimizde terörle pekâlâ bir şeyler elde ediliyor. Dolayısıyla Ermeni meselesi bugün terör meselesi midir? Hayır. Ermeni meselesi siyasi bir mesele haline gelmiştir. Ermeni meselesinin siyasi bit boyut kazanması 90'lardan itibaren 30'dan fazla ülkenin bunu soykırım olarak kabul etmesi, terörden sonra olmuştur. "Ermenilere ne oldu?" diye bir şey yok. Türkler öldürdü önkabulünü geliştirdiler. Bolivya "Türk soykırım" yasası çıkarmış mesela. Bu olayın Bolivya ile ne ilgisi var? İnsanlıktır ve soykırımı diğerlerinden ayıran bir şey vardır. Hani hukukta suçun ferdiliği olayı vardır. Hırsızlık yaparsınız adam öldürürsünüz onun sorumlusu sizsiniz. Ama soykırım bütün insanlığa karşı yapılmış bir suçtur. Dolayısıyla 1990'lar sonrası bir soykırım olarak ele alınması terör sonrası olmuştur.

Sayın hocam asıl bugüne gelecek olursak bugün şöyle de bir sorun var karşımızda: "...Tarihimize yüzleşmeliyiz" kamufleji arkasında bir tablo ortaya çıkıyor. O tablo da şu: Bolivya'yı örnek veriyorum ama tamam Bolivya halkına bir şeyler anlatalım da ama biz kendi halkımıza anlatamıyoruz ki kendi kamuoyumuza anlatamıyoruz ki. Bilimsel açıdan biz daha zayıfız da bu soykırım kararı alınıyor iç kabul de böyle bir şey çıkıyor. Tam aksine Türkiye Kıbrıs meselesi gibi Ermeni meselesi gibi durumlarda Türkiye kendi kamuoyunu ikna etmekle başlamak zorunda kalıyor. Evet tartışılır konuşulur ama İzmir'i Ermeniler yaktı demek ön kabul ise Türkler yaktı demek de önkabuldür. Bu söylediğim bizim kamuoyunun yavaş yavaş bu şeye kanalize edilmesi ile ilgilidir. Bunun ile ilgili ne dersin? Ve şunu da bağlamak isterim bunun tarihçiye havale edilme açısından soruyorum. Yani ben Ermeni tarihçisi değilim, bir ara Dışişleri Bakanlığı ile bir proje kapsamında çalışmışım. Acaba ben soykırım ile ilgili belge bulsam Bolivya vaz mı geçer? Bununla da ilgili düşüncelerini öğrenmek isterim.

Nejdet Bilgi: Şimdi sondan başlamak gerekirse tarihçiyiz biz. Galiba tarih öğrencisi de var burada. Böyle bir şeyin tarihçilere havale edilmesi hoşta giden bir şeydir. Bu tarihi bir meseledir. Tarihi sorundur. Her devlet adamından, cumhurbaşkanından, dışişleri bakanına kadar kabul edilir ki bu tarihçilerin sorunudur. Amerikan başkanına, Fransa başbakanına yanlış ama böyle beyanatlar verdiler. Bizim bazı meslektaşlarımız da buna epeyce katkı sundular açıkçası. Ama

çok büyük hata ettiler. Ben tarihçiyim, ben diplomatlık yapamam. Ben devlet yönetemem. Ben bu işlerden anlamam, yani siyaset bilmem. Tarihçilik yapmaya çalışırım. Ama sen de bana “tarihçisin bu meseleyi çöz” deme. Tarihçiler bu meseleyi çözemez. Bu tarihin konusu ama mesele tarihle sınırlı değil siyasi bir konu, diplomatik bir konu, uluslararası bir konu. Türkiye Cumhuriyeti için önemli bir mesele. Bunun için bu işten anlayan diplomatın olacak. Bu meselenin ne olduğunu bilen, tarihçinin verdiği belgelerden bilgi üretip, ona göre siyaset belirleyen devlet adamın olacak.

Ermeniler ve Batılılar Tarih komisyonu kurulmasını kabul etmiyorlar, demek ki kendilerine güvenmiyorlar. Hadi kabul ettiler ne olacak? 10 tane Ermeni tarihçisi gelecek, 10 tane tarafsız tarihçi gelecek, 10 tane de Türk tarihçisi gönderilecek. Kimi gönderecekler? Beni mi gönderecekler? Kimi göndereceklerini adım gibi biliyorum. Şimdi isim verirsem ayıp olur. Sonuç ne çıkacak? Bizim gönderdiklerimiz de dâhil oy çokluğuyla bizim istemediğimiz, bizim tezlerimizin dışında bir sonuç çıkacak. Bu aşikâr bir şeydir. Tarihi gerçeklik öyleymiş böyleymiş önemli değil. Ermeniler bütün dünyayı yönlendirmişler. Maça mağlup başlamışız zaten. Evet, hocam o zaman derdimiz ne? Neden gelip burada kafamızı şişiriyorsunuz diyorsanız eğer, bu ülkenin vatandaşıysanız bu ülkenin aydın adayı veya o sıfatı taşıyorsanız, azıcık bunlara kafa yormanız gerekiyor. Doğru nedir, tarihi hakikat nedir, aleyhimize de olsa öğrenmek zorundayız.

Panelin başlığı ne? “Son Gelişmeler Işığında”. Son gelişmeden kasıt nedir? 100. yıla bir yıl kala, bizim devlet adamlarımız, diplomatlarımız attığı adımlarla, Ermenilerin 100. yıl atraksiyonlarının önüne geçecek birtakım atraksiyonlar yaptılar. Birisi biliyorsunuz dönemin (2014) başbakanının 24 Nisan taziye mesajıdır. İkincisi de geçen yıl yaşandı. Çanakkale savaşlarının yıldönümü anma törenlerini 24 Nisan’a denk getirdik. Dolayısıyla Ermenistan’da 100. yılında soykırım anıtı diye adlandırılan anıtın başında Fransa cumhurbaşkanından Rus devlet başkanına kadar önemli devlet adamlarını toplama başarısına karşı, biz de başka ülkelerin devlet adamlarını Çanakkale’de toplayarak, onların 100. yıl kutlamalarını gölgeledik. Bunlar yapıldı, tamam kötü şeyler değildi. Belki kötü şeyler değildi, doğru şeylerdi belki, ama çok eksik şeylerdi. Mesela yüzüncü yıl öncesinde 24 Nisan’da, şimdiki cumhurbaşkanımızın açıkladığı 24 Nisan taziye mesajını değerlendirmemi istemişlerdi bir konferansta, soru olarak. Olumlu karşılamaş olmakla beraber, ben yinede problemleri gördüm metni. Metinde birkaç şey var, birkaç küçük ifade var, bir yerde diyor ki: “Tehcir gibi gayri insani sonuçlar doğuran hadiselerin yaşanmış olması...” Hatalı bir söz, bu da tarihçilerin dayatması, devlet adamları bilseler zaten yapmazlar, ama bilmiyorlar, bilseler zaten bu sözü etmeyecekler. Fakat bu mesaj, bazı hataları içerse de siyasi bakımdan gündem oluşturmuştur. Ama sadece o kadar.

Mevlüt Çelebi: Hoca, Türk kamuoyunun bu tip konularda ikna edilmesi çerçevesindeki konulara değinelim ve sözümüzü bitirelim.

Nejdet Bilgi: Tamamlıyorum. Sonra bunun gibi birkaç ifade var, “Ermenilerin torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz deniliyor” ve sonra “...ayrıca tüm Osmanlı vatandaşlarına rahmetler” diliyorlar. Yani onları ayrı tutuyor, o tarihlerde Ermeniler -belgelerle sabit- 500.000 civarındaki Türk vatandaşını katletmişler. Bunları da düşünmüşler, fakat başarmışlar mı, başarmışlar siyasi

olarak. Ama biz tarihçiler olarak bu beyanatın altını dolduramayız. Diplomatlar yapıyor, devlet adamları bir şeyler yapıyor, ama tarihçiler ne yapıyor? Hiçbir şey... Yüzüncü yılda ne yapalım? Ben takip ediyorum, naçizane yüzüncü yılda ses getiren iki kitap yayınlandı, benim gördüğüm. Birisi Raymond Kevorkian'ın, "Ermeni Soykırımı" adlı 1100 sayfalık kitabı. Türkçeye çevrildi. Çok büyük çabalar sarf edildi, daha kitap basılmadan satışa sunuldu. Daha uygun fiyat olur diye ben de aldım. İkincisi Tarih Vakfı'nın yayınladığı Fikret Adanır'la Oktay Özel'in editörlüğünü yaptığı "1915" kitabı. Bu kitapları epeyce inceledim. Baştan sona okudum dersem doğru olmaz, aynı şeyleri okumak gibi... Bir çok eser yayınlanması gerekirken, bu iki kitap piyasaya egemen oldu. Bunların dışında da soykırımı savunan kitaplar var. Türk tezlerini savunan kitaplar da var. Ama 1915 Ermeni olayının ne olduğunu anlatan kitapların çoğu cılız kitaplar, çoğu tekrar kitaplar, çoğu argümanı zayıf kitaplar, yazarlarının bir kısmı da tarihçi değil.

Mevlüt Çelebi: Arkadaki öğrenci arkadaşlar, bize birkaç kitap tavsiye eder mi hocamız diyorlar.

Nejdet Bilgi: Hâlâ Kamuran Gürün'ün 1983'te yayınlanan kitabını tavsiye ediyor olmaktan bir tarihçi olarak utanç duyuyorum. Kitabın kötülüğünden değil, ama hâlâ 1982'de ilk basımı yapılmış olan kitabı tavsiye ediyor olmak, bu ülkede bir akademisyen için, akademisyen camiası için utanç vericidir. Tabi ki güzel çalışmalar yok değil. Yusuf Halaçoğlu'nun kitaplarının argümanını zayıf buluyorum. Yine de okunmalı. Kendisi klasik dönem Osmanlı Tarihçisi. Kendi yüzüne de söylediğimden burada da söyleyebilirim: Bu konunun çıkmaza girmesinde biraz payı olduğunu düşünüyorum. Türkkaya Ataöv, İbrahim Ethem Atnur, Yusuf Sarıнай, Kemal Çiçek, Engin Lütem, gibi başka meslekdaşlarımız da var. Aklıma gelen bunlar, kısaca evet böyle bir sorun var.

Mevlüt Çelebi: Bu sorun bizim açımızdan devlet sorunu, diplomatların devlet adamlarının yapacakları vardır, hukukçuların yapacakları vardır, acaba bizim camia neler yapabilir? Hâlâ 1983 yılında yazılmış kitabı referans göstermek rahatsız edici bir şey.

Nejdet Bilgi: Bizim camia şunu yapıyor. 2009 ya da 2010 yılındaydı. 2015 yılına hazırlık için Sakarya Üniversitesi'nden bazı arkadaşlar girişimde bulundular. İçinizde de yazı gönderenler vardır. Ben de gönderdim. Tarih Kurumu ile anlaşmışlar. 2015 yılında bu kitap basılamadı. Bazı meslektaşlar kitabı yüksek fiyatlarla Tarih Kurumu'na devretmişler. Kitabın ilk on cildi basıldı ama gerisi öylece kaldı. Şu an mahkemelik. Söylemek istediğim şu: Biz de bunu yaptık, yani yapamadık. Bu basılan on cildin de Ermeni meselesiyle alakası yok. Ortaçağ'daki Ermenilerin durumu ile ilgili bölümler. Maalesef yüzüncü yılda yaptığımız, yani yapamadığımız bu oldu. Oysa yapılacak çok şey var. Her belge eleştirel şekilde yayınlanmalı, belgeler yayınlanmalı, binlerce belge yayınladık. Osmanlı arşivlerinden askeri arşivlere kadar... Fakat, yayınlayınca rahatlıyoruz, rehavete kapılıyoruz. Ama bu belgeleri işlemek lazım. Belgeleri okuyan hiç bir şey anlamaz ki, anlaşılıyor ki, ben bile anlamıyorum. Bir belgeyle üç gün uğraşıyorum. Sıradan okuyucular ne yapacak? Anlamıyorlar ama, "soykırım" yok diyorlar. Ezber tekrarı yapmak değil, bilerek söylemek lazım. Basında yazarlar olması lazım, roman diliyle yazanlar olması lazım, hikayeler yazılması, tiyatro eserlerinin kaleme alması lazım... Ve çok iyi tarihçiler yetiştirmemiz lazım.

Yetiştiriyor muyuz? Nedense, başlıyor yüksek lisansta Ermeni meselesi, doktorayı yapıyor Ermeni meselesi, sonra doçent oluyor, profesör oluyor, başka başka konulara geçiyor. Yahu bu konuyu devam ettir, devamı yok...

Mevlüt Çelebi: O son söylediğin nokta önemli. Öğrenciyi akademik bir çerçevede yetiştirmek, sadece bizim kendi içimizde bir şeyler yapmamız da önemli değil, çünkü bu uluslararası camiaya mal olan çok çarpıcı bir sorun.

Nejdet Bilgi: Bizim bölümden bir arkadaş, Cengiz Çakaloğlu, kulakları çınlasın Yakıncağ tarihçisi. Hamidiye Alayları üzerine doktora yaptı. Mealen aktarıyorum, “Ben bu tezi hazırlarken Hamidiye Alayları’nın, Ermeni meselesinde kullanıldığına dair yazılanları, aynen alıp kullandım. Fakat aradan yıllar geçti, on-onbeş sene geçti, bugün görüyorum ki, Hamidiye Alayları’ndan bir tanesi, sadece bir tanesi Ermeni isyanlarında göreve gönderiliyor.” Bir tanesi görevlendiriliyor ama, bugün açın bütün Ermeni meselesiyle ilgili kitapların hepsinde kullanılan beylik cümlelerden birisi, mutlaka Abdülhamit döneminde Hamidiye Alayları’nın Ermeni isyanlarının bastırılmasıyla görevlendirildiği yönündedir. Ama öyle değilmiş. Ne olacak? Son olarak gittiğimiz Samsun’daki Ermeni sempozyumuna bunu bildiri olarak sunmasını istedim. Sundu. “Gerçek mi söylüyorsun” diyerek bazıları şaşırıldı. “Gerçek söylüyorum bunu yeni fark ettim” dedi. Yani bizde böyle bir şey var, tarihte doğru mu söylenmiş yanlış mı söylenmiş? Kitaplarda, belgelerde yazan her şey doğru değil. Dolayısıyla çok titiz, ciddi çalışmalar yapacak tarihçilere, ciddi araştırmalara ihtiyaç var.

Mevlüt Çelebi: Evet, tarihçiler bazı şeyleri çok kolay yapabilirler. Ama devletin yapabileceği küçük şeyler de var. Örneğin aklıma gelir hep. Türkiye’ye milyonlarca turist gelir ve bu insanlar giriş çıkış yapar. Mesela, üç beş sayfalık broşür hazırlayıp pasaport kontrolünde bu broşür görevlilerce pasaportun içine konup okumaları sağlanabilir. Bunu da benim değil ülkeyi yönetenlerin düşünmesi lazım. Ben sadece söylüyorum. Aslında bize bıraksanız konuşacak çok şey olabilir. Sizin de sabırlarınızı zorlamadan soru sormak isteyen arkadaşlarınız varsa beş on dakika onlara da zaman tanıyalım.

Mithat Aydın: Verdiğiniz kıymetli bilgilerden ötürü kıymetli hocalarımıza teşekkür ediyoruz soru sormak isteyen arkadaşlarımız varsa sorularını alalım. Siz mi söz hakkı vermek istersiniz ben mi seçeyim şurada bir arkadaşımız var.

Soru: Benim bir sorum bir önerim olacak az önce kitaplardan bahsediyorduk önce kitap önerimi yapayım Mehmet Perinçek’in Rus Arşivlerinde çıkan “150 Belgede Ermeni Meselesi” diye kitabı var, beni çok aydınlattı. İkinci olarak da bahsettiniz sizce bu Ermeni sorunun siyasi mesele olduğunu ve Türkiye de geçen sene söylediniz iki tane... Ama üçüncüsü ve en önemlisi de bu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nde Doğu Perinçek’in kazandığı bir zafer var, o zaferi siz nasıl değerlendiriyorsunuz bunu soracaktım.

Nejdet Bilgi: Perinçek’in kitabı, evet her şeyi öğrenemezsiniz ama işin bir cephesini öğrenmek açısından, Rusya’nın olaya nasıl baktığını anlamak açısından önemlidir. Efendim, soykırım yoktur demeyi suç sayan bir mantık hukuki olamaz. Dolayısıyla Avrupa’nın bu yanlısını Avrupa’nın

merkezinde, devletin yapması gereken bir şeyi siyasi bir kişinin yapmış olması, Türkiye açısından olumlu. Benim de ekleyeceğim bir şey yok. Ama bu işin sadece bir açısı. Tehcir nasıl yapıldı vs yok öyle bir şey. Baba Perinçek'in hukuk mücadelesi olumlu bir şey. Kazanmış olması ülkemiz açısından olumlu bir şey. İnsan hakları mahkemesi de bunda lehimize karar verdi diyelim.

Soru: Öncelikle hoş geldiniz bugünkü anladığım kadarıyla Ermeni meselesi önce bir terör meselesiydi, sonra siyasete döküldü. Sonra ortaya bir Ermenistan ve bunun sonrasında hâlâ konuşulan daha büyük emeller çıktı. Daha büyük Ermenistan kurma hayali var. Bugün daha yüz yıl öncesini yaşıyoruz sanki. Dersimize giren hocalarımız söylüyorlar sağ olsunlar dikkatli olmamız konusunda. Yüzyıl önce yaşananlar bugün de yaşanıyor. Zamanında Abdullah Öcalan'ın asılamaması gibi... Yüzyıl önce yaşanan bugün de yaşanan benzeri şeyler bugünkü hükümetler tarafından nasıl karşılanıyor? Nasıl politikalar uygulanıyor? Tutarlı mı? Tutarlı değilse nasıl tutarlı politikalar üretilebilir?

Nejdet Bilgi: Sen bizi ateşe attın. Sadece bu mesele ile ilgili değil, Türkiye'nin pek çok konu ile ilgili devlet politikası nedir? Ne kadar süreklidir, ne kadar tutarlıdır? Yani Kıbrıs meselesini de ele alabilirsiniz. Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerini de gündeme alabilirsiniz. Bir ara da söz ettim. Türkiye'de şöyle bir sıkıntı var. Bir adım ileri gidip Atatürk'e bağlanabilir. Bu anlamlıdır. Cumhuriyeti kuran kadrolar Osmanlı Devleti'ne ait bu suçlamayı şiddetle reddederken, biz Cumhuriyetiz, Osmanlı Devleti zamanda olan bir şey, diyemeyiz. Hadi bir özür dileyelim iş bitsin ya! diyemeyiz. Özür dileyelim; hani bilgisayarda geri al tuşu vardır ya... Nereye kadar geri alacaksınız? Tarihin hangi noktasına kadar geri alacaksınız? Türkleri nereye gönderelim, sorun oydu. Türkleri Orta Asya'ya gönderelim. O zaman bütün dünya için geri al tuşuna basalım, herkesi geldiği yere gönderelim. Yani böyle bir tarih algısı... Bize biçilmek istenen böyle bir algıdır. Sevr Antlaşması'yla gerçekleştirmek istediler bunu. Lozan Antlaşması'nı hazmedemedikleri için tüm bunlar oluyor zaten. Bugünkü sorunlar da bu hazımsızlığın sonucudur. Senin sormak istediğin bugünkü sorunlar da çok farklı değil.

I. Dünya Savaşı'nda olan şeyler savaş şartlarında olmuştur. Dünyanın tüm savaşlarında ölümler vardır, ölenler vardır. Eğer buna soykırım denecekse, tarihteki çoğu savaşa soykırım demek gerekir. Günümüzdekiler Ermeni meselesinin güncellenmiş bir boyutudur. Çözüm süreci vs deniyor ya, bunların aynısı Ermeni meselesi için de söz konusudur. Paris Barış Konferansı'nda söylenenler, Lozan'ın gündemine sokulmak istenenler ve 1965'ten beri olan şeyler ve şimdi memleketin aydınlarının düşüncesi; çözümler, bunlar çözülsün. Hatta Kıbrıs meselesi hakkında şarkılar falan yapılmıştı. Şarkıcı, bir şarkısında ölmeden çözümü görmek istiyorum diyor. Bazen çözümsüzlük de çözümdür. Biz sabırsız bir milletiz. Diplomasi sabır isteyen bir iştir. Hemen bir şeyin sonucunu görmek istiyoruz. Hayır ya, sabredeceksin. Kıbrıs meselesinde biz Denктаş'ı anlamadık. Ama görüyoruz bugünkü konumunu. Biz o planı uygulasaydık bugün Kıbrıs'ta şimdiki halimizin yarısı bile olmayacaktı. Onlara göre, orası Avrupa Birliği toprağıdır ve biz işgalci konumundayız. Dolayısıyla, kötü hoş gitmeyen laflar duyduğumuzda biraz dikkatle yaklaşalım. Öyle olması gerektiğini, bugün yönetenler de açık açık söylüyorlar.

Teşekkür ederiz, bizi dinleme zahmetinde bulunduğunuz için, bize katlandığınız için.